

¿En 1919 el govern grec hauria pogut reivindicar, en lloc d'Esmirna, Constantinoble?

Vassilis Minakakis – Sakis Ioannidis

(Traducció: Rubén J. Montañés)

«Θα μπορούσε το 1919 η ελληνική κυβέρνηση να διεκδικήσει αντί της Σμύρνης την Κωνσταντινούπολη;» La proposta dels experts britànics Arnold Toynbee i Harold Nicholson, i la seva acceptació per Eleftérios Venizelos i la conjuntura internacional. Heus ací l'enllaç: <https://www.kathimerini.gr/investigations/561759073/ta-mporoyse-to-1919-i-elliniki-kyvernisi-na-diekdikisei-anti-tis-smyrnis-tin-konstantinoypoli/>

El final de la Primera Guerra Mundial, en novembre del 1918, va trobar Grècia al bàndol dels vencedors, en tant que l'imperi otomà, que s'havia alineat en la guerra amb les Potències Centrals, al bàndol dels vençuts. En conseqüència, les perspectives que s'obrien eren diferents: Grècia esperava una nova ampliació territorial, després d'aquella que havia aconseguit arran les guerres balcàniques, en tant que l'imperi otomà un replegament més dels seus dominis.

Pel que fa a Grècia, doncs, es plantejava una pregunta: quines havien de ser les seves reivindicacions cap a orient als territoris de l'Imperi Otomà, en procés de desmembrament?

Quasi simultàniament amb el final de la guerra (2 de novembre del 1918), Eleftérios Venizelos va respondre a aquesta pregunta amb un memoràndum que presentà al seu homòleg britànic, Lloyd George. «El projecte comprenia la creació d'un estat armeni independent, la creació, sota l'ègida de la Societat de Nacions, d'un estat independent de Constantinoble i Tràcia Oriental, de manera que s'assegurés la llibertat dels Estrets, i l'annexió de l'Àsia Menor occidental a Grècia» (Llewellyn Smith 2002, 149).

Tres mesos més tard (3-4 de febrer del 1919), en l'àmbit de la Conferència de Pau de París, el primer ministre grec es presentà al Consell Superior Aliat (Consell dels Deus) per a explicar i justificar les postures gregues. La seva anàlisi es basava en l'extensa exposició oficial «Grècia davant del Congrés de la Pau», que havia redactat ell mateix i explicava per què havien de passar a Grècia les illes de l'Egeu que restaven sota l'ocupació turca, el Dodecanès, sota ocupació italiana, l'Epir Nord quasi sencer i Tràcia (occidental i oriental).

Fent referència a Constantinoble, va sostenir que en la realitat era una ciutat grega, però que, atesos els múltiples interessos internacionals sobre ella, proposava un règim internacional especial per al nucli urbà juntament amb una extensa zona al seu voltant,

que es posaria sota el comandament de la Societat de Nacions. Com havia dit fent broma, era «l'únic grec en el món que rebutjava Constantinoble» (Milton 2022, 153).

Certament, en preguntar Lloyd George si proposava la internacionalització de Constantinoble i de la seva rodalia, inclosos Skutari¹ i la riba oposada del Bòsfor, Venizelos va respondre afirmativament, afegint al règim internacional les contrades d'Izmit (Nicomèdia), de Kal·lípoli, de Biga² i de part de Prusa (Rizàs 2015, 63).

De l'elecció en qüestió, és a dir, reivindicar Esmirna i no (o també) Constantinoble, es va parlar molt aleshores —i se'n continua parlant. Sobre ella aporten els seus punts de vista quatre historiadors, il·luminant-la des de diferents perspectives.

Paràmetres crítics en el dilema de Venizelos, per Thanos M. Veremis³

El dilema de Venizelos entre el domini grec de Constantinoble i el mandat a Esmirna sembla paradoxal en dos punts. Que Venizelos, en 1919, reunia l'acceptació de tota la formació governamental, de manera que cada decisió important de política exterior portava el seu nom. L'altra paradoxa era el dilema entre el domini, que constitueix per a Grècia una ocupació superior al simple mandat (*mandate*).

És aquest dilema que intentarem examinar al text que segueix. Al Congrés de la Pau a París, en març-abril del 1919, el futur de la capital otomana va provocar una gran discussió. Els Estats Units d'Amèrica no semblaven desitjosos d'assumir la missió i els britànics no estaven disposats que s'encomanés als francesos o als italians.

El 14 d'abril de 1919, l'historiador Arnold Toynbee i el diplomàtic Harold Nicholson, com a experts del ministeri d'Exteriors britànic, van presentar una proposta revolucionària: com que Grècia havia de prendre Tràcia sencera en el futur proper, el sector europeu de Turquia i una part de Constantinoble, així com els seus territoris occidentals, en el futur farien frontera amb Tràcia, la qual ja seria possessió grega. La proposta de tots dos tendia a la cessió pels aliats del sector europeu de Constantinoble a Grècia. D'acord amb la proposta d'aquests dos homes, Grècia hauria de bescanviar la perspectiva del mandat (*mandate*) a Esmirna per domini a la Constantinoble europea, juntament amb les seves costes europees als Dardanel·ls. Turquia conservaria els seus territoris asiàtics i les seves costes asiàtiques. Així, els dos països tindrien fronteres marítimes. Condició per a assumir el domini a la Constantinoble europea seria abandonar el mandat a Esmirna. Tanmateix, Venizelos preferia el mandat a Esmirna en lloc del domini al sector europeu de

¹ En turc Üsküdar, nucli urbà a la riba asiàtica, a l'extrem sud del Bòsfor.

² El topònim Biga (Μπίγα), que als documents eclesiàstics apareix com a Viga dels Dardanel·ls (Βίγα Δαρδανελίων), prové de la denominació antiga Πηγαί 'fonts'. Es trobava a la vall del Vakacık dere, afluent per la dreta del Grànic, en turc Kocabaş çay, a 73 km N-NE d'Adramitèon, 73 km E-NE de Çanakkale, 84 km NO de Balıkesir i 155 km O-NO de Prusa, i a uns 20 km de la Propòntida. En 1914 la seua població constava de 2.500 grecs, 5.000 musulmans, 750 armenis i 25 jueus (n. del t.).

³ El sr. Thanos M. Veremis és professor emèrit de la Universitat Nacional i Kapodistriana d'Atenes.

Constantinoble i de la meitat del control dels Estrets. Potser preveia que les altres grans potències mai no estarien d'acord amb una adquisició tan important per part de Grècia, i especialment amb el fet que s'apropriés una part del control dels Estrets. Venizelos tenia el carisma de veure més lluny que els seus contemporanis i comprenia el canvi que havia començat a aparèixer en les relacions dels vencedors de la Primera Guerra Mundial. En cinc anys, el mandat de Grècia a Esmirna podria convertir-se, mitjançant un plebiscit, en sobirania plena. Sota certs pressupòsits de col·laboració amb els armenis i potser amb els llevantins, seria possible que Grècia aconseguís la ciutat.

Si, en conseqüència, considerava possible en el futur l'adquisició d'Esmirna, preferia arriscar en l'elecció d'Esmirna contra la sobirania en mitja Constantinoble.

En la proposta Toynbee - Nicholson es preveia encara el funcionament de Santa Sofia com a església cristiana, de la mateixa manera que es pensava en la creació d'una comissió internacional per als Estrets, que es correspondria amb la Comissió del Danubi. També donava suport a aquest projecte sir Eyre Crowe, cap d'afers polítics a Europa del sud-est, que havia proposat abans un projecte semblant.

També hi havia, tanmateix, les veus d'aquells que miraven amb prevenció aquest projecte, com ara la de l'ex-ambaixador a Constantinoble, Louis Mallet, el qual temia:

- a. Que Grècia traslladaria la seva capital a Constantinoble, abandonant l'interior grec a la decadència.
- b. Aquesta acció provocaria l'intens desgrat dels turcs, i
- c. permetria als italians reivindicar Esmirna i tot el districte d'Aydın.

Entre les solucions alternatives de Nicholson, la primera era Constantinoble per a Grècia. La segona era que Esmirna i Ayvalık es donessin a Grècia i el futur estat turc s'encomanés a alguna potència mandatària, tret d'Itàlia.

Els retards van limitar les possibilitats de triar de Venizelos al mandat a Esmirna. El projecte Toynbee-Nicholson va naufragar i Venizelos va avançar a la materialització de la seva pròpia preferència pel mandat a Esmirna, el qual mandat potser algun dia es convertiria en domini grec.

Esmirna era més grega que la Ciutat, per Iorgos Mavrogordatos⁴

Seria un error prendre's seriosament el parer que Venizelos potser era indiferent o fins i tot hostil quant als grecs de la Ciutat. Aquesta opinió la fan girar i regirar tots aquells que, encara avui, estan dominats per una animadversió anacrònica en contra seva. Semblen ignorar les batalles que va lliurar i guanyar a Lausana perquè els grecs i el Patriarcat poguessin restar a la Ciutat. Tenia, doncs, unes altres raons per acabar preferint Esmirna

⁴ El sr. Iorgos Mavrogordatos és professor titular de la Universitat d'Atenes.

en 1919. Aquesta qüestió la va posar de manifest fa més de quaranta anys l'inoblidable Nikos Petsalis-Diomidis amb una anàlisi exhaustiva que resta insuperable. A aquesta, ben poc podria afegir ningú.

Cal, tanmateix, accentuar la prehistòria de la qüestió. Des del començament de la Primera Guerra Mundial i fins a la caiguda del règim tsarista en 1917, tenia vigència una dada: Constantinoble i els Estrets havien de quedar sota domini de Rússia si vencia l'Entente. Del cert que des de primeries de 1915 va haver-hi al respecte un compromís definit per part de Gran Bretanya i França, les altres dues Grans Potències que constituïen llavors l'aliança.

Amb aquestes dades, Grècia sens dubte no podia, com a nou aliat de l'Entente, reivindicar el mateix que Rússia. Alternativament, se li podien oferir només guanys territorials a Àsia Menor (és a dir, també Esmirna), exactament com s'esdevingué. D'altra banda, només la internacionalització de la Ciutat i dels Estrets constituïria un supòsit realista més favorable per als interessos grecs que el domini rus unilateral. Així, l'elecció d'Esmirna en lloc de la Ciutat fou dictada ja des de 1914-15 per la conjuntura del moment.

Aquesta conjuntura canvià només a partir de 1917, amb la caiguda del règim tsarista, la retirada de les seves aspiracions territorials i, finalment, la retirada de la guerra de Rússia mateixa, després de la prevalença dels bolxevics. Es recercà, doncs, per part dels aliats alguna forma d'internacionalització de Constantinoble i dels Estrets sota l'ègida de la Societat de Nacions, que havia de constituir-se. Venizelos també continuà preferint aquesta solució. Reivindicava, tanmateix, Constantinoble per a Grècia si la internacionalització no es materialitzava. La idea de crear un petit estat artificial que compregués Constantinoble i els Estrets, i per al qual la Societat de Nacions donaria mandat als Estats Units, va trobar dificultats. Com a reacció, Harold Nicholson i Arnold Toynbee (que després seria un historiador cimer), com a experts de la representació britànica a la Conferència de Pau, van elaborar i presentar una solució alternativa radical, que semblava irresistible en la seva senzillesa i la seva lògica. Grècia obtindria tots els territoris europeus de Turquia i Constantinoble, renunciant als territoris d'Àsia Menor i a Esmirna. En sentit contrari, Turquia quedaria limitada definitivament als seus territoris d'Àsia Menor (mantenint també Esmirna).

Quan Venizelos es va assabentar d'aquest nou projecte de Nicholson, s'enfurió. Es va vantar, certament, que era l'únic grec a la Terra que estava en situació de negar la Ciutat? Petsalis-Diomidis escriu que «aquest potser fou un dels seus errors més tràgics». El justifica, tanmateix. Quatre dies després, els dirigents de Gran Bretanya, de França i dels Estats Units li van demanar que Grècia ocupés Esmirna per a avançar-se als italians. En aquesta conjuntura, com hem vist a la pregunta anterior, no podia negar-se i limitar-se a l'oferta encara incerta de Constantinoble, abandonant Esmirna i els territoris d'Àsia Menor, és a dir, els nombrosíssims poblaments grecs d'allí. Així, el desembarcament de l'exèrcit grec a Esmirna va invalidar qualsevol idea sobre Constantinoble. La seva adquisició restà per a un futur indefinit.

Tanmateix, d'alguna manera cal que ens aproximem a la qüestió prenent distància, deixant de banda les pairals concepcions romàntiques, ni que sigui una mica. Privar la Turquia vençuda definitivament de Constantinoble després de la Primera Guerra Mundial era una elecció extrema, sense precedent. Constantinoble no deixava d'haver estat la capital otomana durant quasi cinc segles. S'havia esdevingut que capitals d'estat es trobessin sota ocupació enemiga al llarg o amb el final de guerres (p. e. París), tanmateix mai no s'havia privat d'aquestes els estats que finalment havien sigut derrotats.

Potser per això Venizelos no considerava inconcebible que la Ciutat continués sent la capital otomana, si podia haver-hi acord i col·laboració greco-turca, amb la cessió de Tràcia i Esmirna a Grècia com a peça d'intercanvi. De nou, les converses al respecte les va expressar Nikos Petsalis-Diomedis. També aquestes quedaren anul·lades pel desembarcament de l'exèrcit grec a Esmirna.

D'altra banda, com que la Ciutat havia fet funcions de capital otomana durant tants segles, era d'esperar que tingués habitants turcs, almenys el doble que els grecs. El contrari valia per a Esmirna mateixa (no la seva contrada). Era, al capdavant, més grega que la Ciutat, només li mancaven els monuments i els records.

L'equilibri de forces i la sort de la Ciutat, per Eleni Gardika-Katsiadaki⁵

La qüestió oculta dos supòsits, cap dels quals no es correspon amb dades reals.

- a. Que en la primavera del 1919 el govern grec podia convèncer el Consell dels Quatre, o molt més imposar-los l'assignació de l'administració de Constantinoble o el domini sobre la Ciutat i la seva rodalia.
- b. Que és possible un control a posteriori de la hipòtesi que l'ocupació de Constantinoble tindria un final més feliç per a Grècia que la solució d'Esmirna.

Podria limitar la meva resposta a això. Si m'hi estenc, és per explicar què significava el domini sobre Constantinoble tant per les Grans Potències com per als estats que es van crear a la zona, des del principi de la Qüestió d'Orient. La manera com van enfrontar la qüestió de la sort de Constantinoble fa palès que, fins i tot en les grans crisis, cap estat no va gosar o no reeixí a prendre-la unilateralment.

A la guerra russo-turca de 1828-1829, la primera d'aquestes crisis, després de les greus derrotes de l'exèrcit otomà i la conquesta d'Adrianòpolis pels exèrcits russos, amb el tractat d'Adrianòpolis (14-9-1829) el sultà es veié obligat a grans cessions territorials als Balcans i al Caucas per tallar la seva marxa cap a Constantinoble. Llavors, davant del supòsit d'ocupació de Constantinoble, o fins i tot de dissolució de l'imperi otomà, el tsar va formar una comissió especial, la proposta de la qual va constituir l'eix de la política russa amb vista a les següents crisis de la Qüestió d'Orient: la caiguda de Constantinoble i de la Turquia europea havia de ser objecte de negociacions amb les Grans Potències. La

⁵ La sra. Eleni Gardika-Katsiadaki és investigadora emèrita de l'Acadèmia d'Atenes.

proposta conclouia que «els avantatges de la conservació de l'imperi otomà a Europa són més que els desavantatges; que la seva caiguda [de Constantinoble] seria en conseqüència contrària als veritables interessos de Rússia; que consegüentment seria assenyat intentar defugir-la...».

La següent gran amenaça contra l'imperi es feu notar quan Rússia emprengué el restabliment de la seva influència als Balcans i al Caucas, que havia perdut arran de la guerra de Crimea. Aprofitant els moviments nacionals als Balcans, va declarar la guerra contra l'imperi i va irrompre als territoris de Romania a finals d'abril del 1877. Amb la conquesta de Sofia, es feu palès el perill que Adrianòpolis i la mateixa Constantinoble fossin preses. Després de pressions britàniques, Rússia va interrompre el seu avenç a Àgios Stéfanos, al sudoest de Constantinoble. El tractat d'Àgios Stéfanos (3 de març del 1878) constituí l'apogeu de la influència russa als Balcans. La seva immediata revisió amb el tractat de Berlín (13 de juliol del 1878), que porta la signatura, a més de Rússia i de l'imperi otomà, de les altres Grans Potències, restablí un equilibri d'interessos a Orient i constituí l'eix de la Qüestió d'Orient per trenta-cinc anys. Malgrat les crisis que van seguir, les Grans Potències reeixiren a mantenir aquest equilibri fins a 1914.

En 1912 amenaçà amb pertorbar aquest equilibri l'Aliança Balcànica, que durant la Primera Guerra Balcànica intentà expulsar l'imperi otomà dels seus territoris europeus. L'exèrcit búlgar, en un impressionant avenç cap al sudest, s'aturà a Çatalca, fora de Constantinoble. L'amenaça búlgara va ajuntar les Grans Potències, que van decidir que la sort de determinades zones vindria determinada per l'Acord Europeu i no pels països bel·ligerants. Aquestes zones eren: el nou estat d'Albània, Adrianòpolis juntament amb Constantinoble, Mont Atos, els límits de Bulgària i Romania i les illes de l'Egeu. Les aspiracions dels aliats foren restringides per les Grans Potències per salvar el sotraguejat equilibri europeu.

La següent vegada que Constantinoble es veié amenaçada, al final de la Primera Guerra Mundial, Rússia ja no existia. Les potències que s'interessaven pel seu futur eren les vencedores: Gran Bretanya, França, Itàlia i Grècia. Tanmateix, la necessitat que dictava l'equilibrament dels interessos dels vencedors era la mateixa necessitat d'entesa entre les Grans Potències del món de preguerra. Basant-se en l'article VII de l'acord de treva de Mudros (30 d'octubre del 1918), la Ciutat esdevingué *de facto* la seu de l'administració militar aliada, i aquests països se'n repartiren les zones. A la Conferència de París, Venizelos fracassà en assegurar-se, per part del Consell dels Quatre, la creació d'un estat internacional que comprendria Constantinoble amb els Estrets i la zona del voltant i es trobaria sota la protecció de la Societat de Nacions. D'acord amb els articles 27 i 36 del Tractat de Sèvres (18 d'agost del 1920), Constantinoble es mantingué com a seu del govern turc i del sultà, i la seva ocupació internacional durà fins a la treva de Mudanià (11 d'octubre del 1922) i la posterior signatura del Tractat de Lausana (24 de juliol del 1923). En tota l'evolució de la Qüestió d'Orient les Grans Potències van mantenir l'ocupació de Constantinoble fora del camp de la seva rivalitat.

La pèrdua de Tràcia va ser la dissort més gran, per Kostas M. Stamatópulos⁶

El 30 de desembre del 1918, Venizelos, en resposta al requeriment del president Wilson perquè li exposés les aspiracions territorials gregues, no va incloure entre aquestes Constantinoble. De la mateixa manera que no la va incloure el 3 de febrer del 1919 en la presentació oficial de les reivindicacions gregues que feu en presència del Congrés de Pau. Ben a l'inrevés, en ambdues ocasions havia demanat la cessió a Grècia de l'Àsia Menor occidental en la seva totalitat. Probablement el seu pla preveia o bé l'adquisició en el seu moment de Constantinoble, mitjançant una Àsia Menor i una Tràcia oriental gregues, o bé la internacionalització de la Ciutat, com ho volia també el seu principal valedor, Lloyd George. Potser la segona solució fóra el proemi de la primera. Venizelos tenia, més o menys, totes les dades en contra seva, a més de la terrible divisió interna grega que ell mateix, amb fanatisme, conservava:

- a. Grècia no havia declarat la guerra a l'imperi otomà ni els Estats Units a Bulgària, la qual continuava reivindicant un gran sector de Tràcia.
- b. El factor demogràfic era, gairebé per tot arreu, negatiu.
- c. Havia d'enfrontar-se a l'animadversió dels italians, tant a Àsia Menor com a Tràcia, on quasi obertament armaven els komitatzides búlgars, mentre que poderosos agents anglesos i americans donaven suport també a la Bulgària vençuda. La postura dels francesos era incerta.
- d. Els britànics es trobaven pressionats pels musulmans i pels hinduistes (gràcies a la lluita unificadora de Gandhi) de les Índies, que volien evitar l'allunyament del sultà-califa de Constantinoble.

Tot el que s'ha exposat havia dificultat extraordinàriament l'avenç de l'exèrcit grec a Tràcia, havia impedit l'ocupació interaliada de la Ciutat i l'establiment allí d'un comissariat grec, i havien retardat l'arribada del cuirassat *Avérof*, el qual va ancorar al Bòsfor (27 de novembre del 1918) dues setmanes després de l'arribada a port de la flota aliada. Durant tot el primer trimestre del 1919 la situació es mantingué excepcionalment fluïda pel que fa a l'existència o no d'un estat de Constantinoble, pel que fa als seus límits a Tràcia i a Àsia Menor, pel que fa a la Potència que assumiria el mandat sobre aquest, pel que fa a les fronteres meridionals de Bulgària, mentre que hi havia converses sobre l'entrega de la zona d'Esmirna a Grècia juntament amb compensacions territorials italianes al Caucas. Alhora abundaven les informacions intranquil·litzadores sobre un armament massiu dels turcs a Tràcia i l'Orient. El costat grec pressionava on i tot el que podia, sabent que la sort de la zona es trobava en mans de les Potències, en absolut concordes entre elles.

I mentre la incertesa es dilatava i les probabilitats que el sultà restés a la Ciutats eren encara més poderoses, el lideratge dels grecs de la Ciutat —que tenia al capdavant el topoterita del tron ecumènic Dorotheos de Prusa, hierarc nacionalista que tenia el suport d'Atenes— amb l'entusiasme, la impaciència i la superficialitat que sovint ens distingeix

⁶ El sr. Kostas M. Stamatópulos és historiador, doctor en Història Bizantina per la Universitat de la Sorbona, vicepresident de la Societat Grega de l'Entorn i la Cultura.

en moments crítics de la nostra història, van prendre el 16 de març del 1919 la decisió de trencar plenament les relacions amb l'estat otomà. En el mateix moment que Venizelos parava oïda propícia a la iniciativa sense fonament de Barsí Bei, sobre la formació d'una confederació greco-turca, que tant recorda la concepció, en altres temps, d'Íon Dragumis i d'Athanàssios Suliotis-Nikolaïdis. Veient els americans vacil·lar sobre l'assumpció del mandat i la resta de les Potències dividides, els experts britànics Arnold Toynbee i Harold Nicholson van idear una proposta que preveia la cessió de la riba europea dels Estrets, inclosa Constantinoble, a Grècia, i d'Àsia Menor sencera a Turquia, que quedaria sota mandat d'alguna Potència que no fos Itàlia. La solució era clara, atès que ni Esmirna ni la Ciutat se separarien de les seves àrees econòmiques de terra endins, en tant que a efectes de població els grecs eren clarament més nombrosos a Tràcia, que addicionalment constituïa una extensió de la Grècia del nord. La presència conjunta de dos estats als Estrets suposava a més una garantia de lliure trànsit naval. Van seguir propostes complementàries amb la finalitat de protegir els grecs d'Àsia Menor, la satisfacció dels italians, la imposició de control internacional sobre el trànsit naval als Estrets, l'evitació del trasllat de la capitalitat grega a la Ciutat i la no transformació de Santa Sofia en temple ortodox, sobre la qual cosa insistia particularment el Vaticà... Unes altres dues alternatives que es proposaren preveïen l'assumpció del mandat pels americans i la cessió d'Esmirna a Grècia, amb la resta d'Àsia Menor turca sota mandat italià. Inclinant-se per la primera solució, els britànics van donar poders a Nicholson per sotmetre les anteriors propostes als americans. Impacients com estaven per desembolicar-se del vesper europeu, era segur que elegirien la primera proposta. En arribar als Estats Units, Nicholson comprovà que s'havia llençat el dau: perquè els italians no s'avancesin a prendre Esmirna, aquells que tot just havien aprovat la seva proposta hi havien enviat els grecs!

Ufanós fora mida per l'òptima evolució dels afers nacionals, que preïen un gir positiu, Venizelos s'oposà enfurit a la proposta de Nicholson. «Sóc l'únic grec sobre la Terra que renega de Constantinoble», li digué...

Interpretant erròniament les dades bàsiques que militars estrangers i polítics no deixaven d'exposar-li, i que havien accentuat grecs ja des del 1915, Venizelos s'enfonsà en l'atzucac d'Àsia Menor, que finalment va portar a la pèrdua tant d'Àsia Menor com de la Tràcia oriental. En opinió de qui escriu, la pèrdua de Tràcia fou la més gran dissort. Perquè, amb una finestra al mar Negre, l'Hel·lenisme hagués conservat a la zona el paper que era seu des de l'Antiguitat.

BIBLIOGRAFIA

- Llewellyn Smith, Michael. 2002. *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*. Atenes: MIET (*Ionian Vision. Greece and Asia Minor 1919-1922*. Londres: C. Hurst & Co. Publishers Ltd, 1998).
- Milton, Giles. 2022. *Χαμένος παράδεισος. Σμύρνη 1922. Η καταστροφή της μητρόπολης του μικρασιατικού Ελληνισμού. Metamórfosi (Àtica): Μίνωας Εκδόσεις (Paradise Lost: Smyrna 1922 - The Destruction of Islam's City of Tolerance*. Londres: John Murray, 2009).
- Rizàs, Sotiris. 2015. *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας [El final de la Gran Idea]*. Atenes: Kastaniotis.